

A.H.Yahyayev⁸⁵

İRAN DİLLƏRİNDƏ FEL ŞƏKİLLƏRİ

Fmumiyətlə, fel şəkillərinin əmələ gəlməsi, ifadə fəvçulları və vasitələri, şəkillərin ehtiva etdiyi semantik və qrammatik mənalara həm fars dilində, həm də bir çox İran dillərində əsasən oxşar olsa da, mifəyyən fərqli cəhətlərə də malikdir. İran dillərində fel şəkillərinin miqdarı ilə bağlı mifxtəliflik dilçilik ədəbiyyatında yzfnə yer almı şdı r. Məsələn, tacik dilində dyrd (xəbər, şərt-arzu, əmr, ehtimal) ⁽⁵⁾, əfqan dilində f3 (xəbər, əmr, ehtimal) ⁽²⁾, şuqnan-ruşan, yazqulam və işkaşim dilləri qrupunda iki (xəbər, əmr) ⁽³⁾, osetin dilində iki (xəbər, əmr) ⁽⁷⁾, farsı-dəri dilində iki (xəbər, əmr-arzu) ⁽¹⁰⁾, Lur və bəxtiyar dialektlərində dyrd (xəbər, iltizam, əmr, arzu) ⁽⁸⁾, Gilan-mazandaran dialektlərində f3 (xəbər, iltizam, əmr) ⁽¹²⁾, Yaqnob dilində f3 (xəbər, iltizam, əmr) ⁽¹⁵⁾ şəklin olduğu qeyd edilir.

Əgər qədim İran dilində felin əsası nyv, tərz, modallı q, şəxs sonluqları isə zaman, nyv, modallı q, tərz mənasını daşıyırdısa, mifasir İran dilləri f3fn artıq bu xarakterik deyil, fel əsası və şəxs sonluqları zaman baxımından xarakterikdir.

Yeni fars dilində şəkil kateqoriyasını n təşəkkilənməyə başladıran Y.N.Şarova qeyd edir ki, “erkən yeni fars dilində, imperativ və qədim konyunktiv istisna olmaqla, bftfn şəxsi fel formaları modallı q cəhətdən bftvylyə malik olmaqla mifxtəlif tipli modal mənalara n ifadə edilməsində iştirak edə bilirdilər” ^(16, c.99). Deməli, myvcud fel formaları ilə həm hərəkətə gerzək mifnasibəti, həm də subyektiv mifnasibət bildirmək olurdu.

Bu səbəbdən də ک (konəd) forması ilə indiki, gələcək zamanı ifadə etməklə yanaşı, arzu, meyl, xahiş, yumşaq əmr, şərt, vaciblik və s. bu kimi subyektiv mifnasibətlərin ifadəsi f3fn vahid forma kimi zıxı ş etmişdir.

Təsəffü deyildiyi ki, işkaşim, vaxan, şuqnan-ruşan dillərində felin təkəcə xəbər və bir də əmr şəkli myvcuddur. Qeyri-mifəyyən şəkil formaları məhz, felin xəbər şəkli vasitəsilə ifadə olunur. D.Edelman yazı r: “Qrupa daxil olan dillərin çoxunda felin xəbər şəkli təsdiq formada praktik olaraq fəvçümi şəkil kimi zıxı ş edir, çunki onun bftfn formaları, şfbhə, arzu, istək, tərəddfd, qətiyyətsizlik, yumşaq əmr, mifmkfnsfzlfk və s. modallı qlar daxil olmaqla, geniş modallı q planında işlənə bilər” ^(18, c. 397).

A.L.Xromovun fikrinə gyrə, bəzi İran dillərində şəxs sonluqları fel şəkilləri və zaman formaları baxımından fərqlənirlər. Yəni fars dilində xəbər şəklində işlədilən şəxs sonluqları mifzare-ye iltizam (aorist) f3fn sinonim təşkil edirsə, Osetin və Yaqnob dillərində bu təmənilə başqa cərdfr ^(15, c. 30).

Felin iltizam şəkli (сoслогaтeлѣнoе нaклoнeннe) fars dilində olduğu kimi digər İran dillərində də geniş diapozonda işlənən şəkil formasıdır, amma şuqnan-ruşan və işkaşim dilləri bu cəhətdən istisna təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars və bir sıra İran dillərindən fərqli olaraq, tacik dilində mifzare-ye iltizam felin şəkil kateqoriyası yox, xəbər şəklinin gələcək zaman forması kimi təqdim edilir, eyni zamanda felin şərt-arzu (sicayi-şerti xohişmandi) şəkli ilə qarşılaşdırılır ^(6, c. 279).

Qeyri-mifstəqil şəkil forması olan mifzare-ye iltizami (aorist) nə səbəbdənsə iş, hal və hərəkətin mifəyyən zaman daxilində mifəyyən şəxs tərəfindən icrası nı xəbər verməyə xidmət gystərən felin xəbər şəkli daxilində izah edilmişdir.

Misallara diqqət yetirək: «Biyo dadaram, xar du yak kuştin biqirem». «Said Amon mexost biquyad, ki in mazarare nadida xam medonist, ki xama muntazarand».

Misallarda işlənən «biqirem» və «biquyad» felləri «biyo» və «mexost» kyməkzi syzlərinin təsiri ilə (birinci halda dəvət, ikinci halda isə arzu, meyl) felin mifzare-ye iltizam şəklində işlədilmişdir. Əslində misallarda «subyektiv mifnasibət» ynlanda, zaman məfhumu isə arxa planda verilir.

İran dillərini tədqiq edən dilçilər felin iltizam şəklinin həmin dillərdə işlənmə hallarını (prefiksə, prefiksiz, mifstəqil və budaq cəmlələr tərkibində və s.) mifəyyən qədər işıqlandırsalar da, bu myvzu daha geniş tədqiqat tələb edir.

Qohum İran dillərində felin əmr şəklinin tədqiqi vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi gystərir ki, əksər tədqiqatçılar mifasir fars dilində olduğu kimi felin əmr şəklinin yalnız II şəxsin təkində və cəmində (Şuqnan-ruşan dilində yalnız II şəxsin təkində) işləndiyi fikrindədirlər. Bu, onunla izah edilir ki, əmr təkəcə II şəxsə verilir və ya II şəxs sonluq qəbul etmədiyindən əmr şəkli (formasını) hesab edilir.

Bu fikirlə razılaşmaq zəttindir, çunki felin əmr şəklində intonasiya fellə f3vf surətdə bağlıdır. V.V.Vinaqradov rus dilində felin əmr şəklində intonasiyanın rolu haqqında

danı şarkən 3ox dƣzƣn qeyd etmişdir ki, əmr şəkli sistemində intonasiya fel forması nı n fƣvi mənsubiyyətidir.

Digər tərəfdən Osetin dilində felin əmr şəklinin I və III şəxsin təkində və cəmində nə indiki zamanda, nə də aoristdə işlənən şəxs sonluqları na oxşamayan şəkilzilər miyyəddir (7, 616-618). Bu da tarixən əmr şəklinin avtonom şəkilzilərə malik olması nı bir daha sƣbut edir (7, 616-618).

Felin əmr şəkli		Diqor ləhcəsi	Felin mƣzare-ye iltizam şəkli	
tək	cəm		tək	cəm
I -	I -		I on	I əen
II əe	II etəe		II ay	II aytəe
III əed	III əntəe		III a	III ansəs
		I ran ləhcəsi		
I -	I -		I on	I əem
II nul	II ut		II ay	II at
III əed	III əent		III a	III oy

A.Xromov İran dilləri fƣfn belə bir maraqlı faktı aşkar etmişdir ki, Yaqnob dilində başqa dillərdən (İ ran dilləri qrupu nəzərdə tutulur) fərqli olaraq felin mƣzare-ye iltizami (aorist) şəkli II şəxsin təkində felin əmr şəkli kimi şəxs sonluğu qəbul etmir. Bu baxı mdan şaw – «getmək» felinin iltizam şəklinin indiki gələcək zaman forması nda təsrifini nəzərdən keçirək

tək	cəm
I sawom	I sawit
II saw	II sawt, saws
III sawot	III sawant

Belə halda əmr şəkli təkə II şəxsə aid edilirsə, onun ayrı ca bir şəkil kimi miyyəddüğü haqqı nda danı şmaq olarmı ? Yaqnob dilində felin əmr şəkli I şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. II şəxsin cəmində isə t (qərb ləhcəsi), ı (şərq ləhcəsi) şəxs sonluğu qəbul edir ki, bu da felin iltizam şəkli ilə eynidir.

Deməli, yuxarı da qeyd edildiyi kimi, hələ şəkilzilər formaca oxşarlığı onları n eyniliyini təsdiq etmir və bu cƣr şəkilzilər bəlkə məzmunca bir-birindən təmamilə (məzmun, intonasiya, kontekstdən asılı olaraq) fərqlənə də bilirlər.

Qeyd etmək lazı mdır ki, İ ran dilçisi Doktor Pərviz Natel Xanlari qədim və orta fars dilində əmr şəklinin tam paradıqması nı belə mƣqayisə edir:

Feli qədim fars dilində		Orta fars dilində	
tək		cəm	
I bar-ani	bar-	I bar-am	bar-om
II bar-a	bar-	II bar-	bar-ad
III bar-atu	bar-	III bar-ad	bar-and
anta			

Felin iltizam şəkli. İ ran dillərinə aid yazılı mı ş qrammatika kitabları nda «siğai şarti» «siğai şarti xoxışmandi» (9), «сослагательное наклонение», «условно-челательное наклонение» (11) və s. adlandı rılı r.

Bildiyimiz kimi, aoristin mənası cƣmlədə mƣəyyən edilir. Belə hallarda şfbhəsiz bu və ya digər məna zalarları nı n (arzu, istək, xahiş, şərt, imkan və s.) fƣzə zı xması fellə işlənən kyməkzi syzlərdən 3ox asılı dı r.

İ stər klassik, istərsə də mƣfəsir fars dilində felin iltizam şəklinin əsasən iki zaman forması (ماضيالترامي. مضارعالترامي) qeyd olunmuşdur. Bəzi İ ran dillərində, o cƣmlədən əfqan (puştu) dilində iki (indiki zaman /aorist/ keçmiş zaman) (2), Yaqnob (15), Gilan (Расторгуева В.С., Кделфман Д.И. Гилэнский мазандаранский эзык // Основы иранского языкознание. Ново-иранские эзыки. М., 1982) dillərində iki (aorist/ماضيالترامي), Mazandaran, Leninabad, Kanjabad, Şahristan ləhcələrində (13) dyrd (indiki-gələcək /aorist/), keçmiş zaman (ماضيالترامي. مضارعالترامي) indiki mƣəyyən gələcək (настоящее определенное), Sox ləhcəsində isə bir (13) (indiki mƣəyyən zaman) gystərilir.

Felin ehtimal şəklinə nə klassik, nə də mƣfəsir fars dilində təsadıf edilməmişdir. Felin bu şəkli tacik dilində fƣzə zamanda – keçmiş, indiki və gələcək zamanda işlədilir (5).

Felin bu şəkli tacik dilinin bir 3ox dialektlərində, o cƣmlədən Riştan, Sox, Ura-tfbin,

Şəhristan dialektlərində əsasən iki zaman forması nda (keçmiş, indiki mərəyyən zaman) işlədilir.

Tacik dilində işlənən felin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində işlənən felin vacib şəkli ilə uyğun gəlir. Məfayisə edək:

Gələcək zaman:

I xondaqıstam- oxumalı yam

II xondaqısti- oxumalı san

III xondaqıst- oxumalı dı r

Davamedici zaman:

I xonda istodaqıstam- oxumaqdayam

II xonda istodaqısti- hxumaqdasan

III xonda istodaqıst- oxumaqdadı r

V.A.Yefimovun fikrinə görə, felin ehtimal şəkli Xəzəri dilinin Yakolanq dialektində daha geniş formada işlənir:

- indiki-gələcək zamanda f3 şəklidə;

- keçmiş zamanda (длительнаə форма) iki şəklidə;

- keçmiş zamanda (ماضييعد) iki şəklidə işləndiyi hallar göstərilmişdir (4).

Zadu «vurmaq» felinin ehtimal şəklinin zamanlara və şəxsə görə təsrifi:

настоəhee-будуhee время			длительнаə форма		прошедhee время	
tip I	tip II	tip III	tip I	tip II	tip I	tip II
xod	xod		mizada	zadu xod	zada xod	zada xod
zadum	zanu m		xod budum	mibudum	budum	başum

Felin arzu şəkli mərəstəqil formada İran dillərindən Bəxtiyari, Osetin, Talı ş dillərində saxlanılmışdır. X.A.Tokazov Osetin dilində arzu şəklindən danışıarkən yazır: "Qədim İran optativi əsasdan və ya sait şəxs şəkilzısından ibarətdir və Diaqor dialektində hələ «əə» şəkilzisinə birləşir. İran dialektində cəm şəklinin şəkilzısından əvvəl geminatlaşmış k (kk) əmələ gəlir" (14, c.357).

D.Edelman yazır ki, Talı ş dilində arzu şəklinin bir-birinə qarşı qoyulmuş tərz-i-zaman forması yoxdur. Təkcə kykdən (indiki zaman) prefiks və saitləşmə ilə şəxs sonluğu – 0 (məsələn: bzsom «gedə bilsəydim») forması nəzərə zarpı r (17, c.437).

Məfəsir fars, tacik və digər İran dillərində arzu mənası əsasən iltizam şəkli vasitəsilə ifadə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Natəmi N.Z., Fars dili. Bakı, 1984.
2. Гронберг А.П., Эдельман Д.И., Афганский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1987
3. Гронберг А.П., Кделгман Д.И., Афганский язык. В.кн.; ОИЭ Новоиранские языки. М., 1981
4. Ефимов В.А., Личные глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетания частичного и полного слова // Вопросы грамматического строя. М., 1955
5. Забани адабии хозираи тоҷик, қисми I. Душанбе, 1973
6. Забани адабии хозираи тоҷик, қисми I. Душанбе, 1977, с. 279.
7. Исаев М.И. Осетинский язык // Основа иранского языкознания. М., 1987, 616-618.
8. Исаев М.И., Осетинский язык. В.кн.; Основа иранского языкознания. М., 1987
9. Ниязмухаммедов Б., Ниязи Ш., Грамматика таджикского языка. Сталинабад, 1953
10. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки; восточная группа. М., 1987
11. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. М., Изд-во АН СССР, вып. 4, Л., 1961
12. Расторгуева В.С., Кделгман Д.И. Гиланский мазандаранский язык. В.кн.; ОИЭ. Новоиранские языки. М., 1982
13. Смирнова Л.П., Язык «Торих-и систан», Тр. АН Тадж. ССР, т.С.Х. 1959
14. Токазов Х.А. Исторический оппотив в современном осетинском языке. Изв.СоНии. Ордчоникидзе, 1957, т.ХІХ, с.357.
15. Хромов А.Л., Ягнобский язык. М., Наука, 1972
16. Шарова Е.Н., Использование форм изъяснительного и сослагательного наклонения в точдественных синтаксических условиях. – В.кн. Индияскаə и иранскаə филология. М., Наука, 1964, с. 99
17. Кделгман Д.И., Категория наклонения. В.кн.; ООТИ ИЭ, т.П., М., Наука, 1975, с. 437.
18. Кделгман Д.И., Шугнано-рушанскаə языковəə группа // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1987, с. 397

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva